

**ENDEMSKO PREMA ETNOKARTOGRAFskom:
NOVA RAZMIŠLJANJA NA MARGINAMA
ETNOLOŠKIH KARATA
(PRIMJER *VIRDŽINA*, ZAVJETOVAHNIH DJEVOJAKA)**

JELKA VINCE-PALLUA

Institut društvenih znanosti "Ivo Pilar"
10000 Zagreb, Marulićev trg 19/I

UDK 39:528.9

Izvorni znanstveni rad
Original scientific paper
Prihvaćeno: 1. 11. 2007.

U članku se na temelju pojave virdžina/tobelija, zavjetovanih djevojaka, razmišlja "na marginama etnoloških karata" o dosezima etnološke kartografije u slučaju kada nailazimo na nju nepovoljno obilježje – endemičnost pojave, njezino neveliko rasprostiranje, za etnokartografske razmjere na ograničenom, relativno malom području. Suprotstavljajući obilježje endemičnosti prema etnokartografičnosti (mogućnosti komparativnog iščitavanja i zaključivanja na temelju raširenosti neke pojave), autorica pronalazi i donosi nove spoznaje do kojih je došla radom na ovoj nadasve zanimljivoj, sasvim posebnoj i u svjetskim okvirima jedinstvenoj pojavi.

Ključne riječi: virdžina, endemsko, etnološka kartografija, patrijarhalizam

Ovaj se članak sadržajno nadovezuje na jedan moj raniji rad objavljen u ovom istom časopisu 1994. godine – "Razmišljanja i dileme na marginama etnoloških karata – kriza etnologije?"¹ On se na njega nadovezuje u dvostrukom

¹ Sintagma "nova razmišljanja" stavljen je u naslov članka u odnosu na taj moj prvi članak o ovoj tematici (Vince-Pallua 1994). U njemu mi je kao temelj za promišljanja poslužila tema o dovođenju druge žene, uz prvu, živu ženu (Vince-Pallua 1996:35–40).

smislu. S jedne strane u ovom ću se članku također baviti odabranom temom iz tzv. društvene kulture. S druge pak strane na marginama etnoloških karata nastaviti ću promišljati pitanja vezana uz etnološku kartografiju i ponuditi o ovoj problematici nove spoznaje.

I ovdje, kao i u prošlom članku, bit će to zasnovano na pitanjima koja su se pojavljivala tijekom vlastitog istraživanja konkretne teme – ovdje na temelju jedne druge pojave iz društvenog života – endemske pojave *virđžina*, *tobelija*², zavjetovanih djevojaka, temi kojoj sam posvetila veći broj godina istraživanja. Ovaj je tekst, naime, jednim svojim dijelom dio moga doktorata (*Pojava virđžine, zavjetovane djevojke, u predajnoj kulturi balkanskih naroda*, 345 stranica s kartama, tablicama i slikovnim priložima, Zagreb, 2000.), bitno dopunjen promišljanjima na marginama etnoloških karata – teorijsko-metodičkim pitanjima o etnološkoj kartografiji. Ovdje će, dakle, u vezi s pojavom *virđžina* biti riječi samo o pitanjima koja se odnose na etnološku kartografiju i teorijsko-metodički aspekt upotrebe etnokartografske tehnike, pomoćnog sredstva u povijesno usmjerenoj etnologiji.³

Cilj mi je ovdje (da odmah ukažem na osnovni problem i, u prvi mah, nespojivo obilježje za mogućnosti koje nudi etnološka kartografija) pokazati kako naoko nepovoljna okolnost za etnološku kartografiju, endemičnost pojave *virđžine* – njezina ograničenost na mali, izdvojeni prostor koji stoga ne nudi širokopoteznost na karti i iščitavanje suodnosa, "gibanja" na njoj – ipak može biti, doduše na drugi način, iskorištena za povijesno usmjerena etnološka istraživanja.

No, prije nego krenemo na postavljeni zadatak, rado bih o *virđžinama* rekla samo nekoliko riječi za one koji još nisu čuli za tu interesantnu pojavu.

Virđžine, *tobelije*, sasvim su osebujna, prostorno određena, endemska pojava, jedinstvena ne samo u europskim, nego i u svjetskim okvirima, a poznata po gorskim područjima zapadnoga dijela Balkanskoga poluotoka.

² Postoji niz naziva za ovu pojavu (tijekom višegodišnjeg rada pronašla sam ih tridesetak), no upotrebljavat ću ova dva naziva (*virđžina*, *tobelija*) koja ocrtavaju ključno obilježje – zavjet (turski *töbe* – *tobelija*) na čistoću, *virginitet* (*virđžina*).

³ Za čitatelja koji nije upoznat s tehnikom etnološke kartografije vidi u Đaković (1999).

Riječ je o pojavi koja odstupa od uobičajenog, ustaljenog, to je običajno-pravna institucija u kojoj žena "mijenja spol" i preuzima ulogu muškarca – oblači se kao muškarac, ošišana je kao muškarac, ima muški oblik krsnog imena, vlada se poput muškarca, nosi oružje, po potrebi ide u rat, sudjeluje u muškim skupovima i ima gotovo sva javna prava muškarca u inače strogo patrijarhalnom društvu.

Virdžine su, dakle, toliko osobita, izvan područja gdje se pojavljuju neuobičajena, gotovo nepoznata i zato zapanjujuća pojava da ih neki stariji autori nazivaju amazonkama. S druge pak strane ima autora i iz novijeg vremena kojima se ona čini toliko neobičnom i neprimjerenom današnjem vremenu da smatraju kako tobelije više ne postoje. Ovakva mišljenja pokazuju zapravo koliko se tu radi o jednoj sasvim specifičnoj, izdvojenoj, endemskoj i zato neobičnoj i prilično nepoznatoj pojavi. Dakako, žene preobučene u muško nisu amazonke, a isto tako nije točno da virdžine žive još samo u sjećanju. Konkretni primjeri to zorno pokazuju.

Često čujemo da je povijest, *history*, najčešće bila samo *he-story* ili *(his)story*, a ako i postoje rijetki tragovi na koje se može naići o ženama, oni opet izlaze kroz dioptriju i pero muškaraca. Iz takvih tragova teško je onda iščitati realnost odnosa među spolovima, nego tek muški pogled koji ih je konstruirao. U tom kontekstu dolazimo do još jedne posebnosti vezane uz ovu pojavu. Ovdje, naime, prigovoru o androcentričnosti u istraživanju nema mjesta jer o virdžinama piše nemali broj žena (Durham 1909, 1928; Hasluck 1954; Gušić 1930, 1958, 1974; Young 1996; Demick 1997; Dickemann 1997), no tu, da apsurd bude veći, to nije prednost. Naime, često se događa da virdžine, smatrajući sebe muškarcima, s prezirom odbacuju žene istraživačice, pokazujući to i izjavama i javnim odbijanjem komunikacije sa ženama koje one, kao i muškarci, smatraju inferiornima.

U POTRAZI ZA VIRĐINAMA...

U potrazi za virdžinama služila sam se dvama izvorima – a) upitnicama "Etnološkog atlasa", b) svjedočanstvima iz literature. Nakon tog mučnog višegodišnjeg tragalačkog procesa, nakon što sam pronašla pozamašan broj virdžina iz raznorazne raštrkane literature (104 primjera (!) iz 54 (!) bibliografske jedinice od 45 autora (!) na sedam jezika)⁴, a ne samo onima iz

upitnica *Etnološkog atlasa*, omogućene su dvije važne stvari pri "iščitavanju" ove pojave. Prva, važnija, jest činjenica da se ovakvim fundusom mnoštva svjedočanstava iz literature omogućuje provjera vjerodostojnosti podataka iz atlasne građe koji često puta nisu ni dovoljno jasni ni pouzdani. Druga prednost koju donosi sistematično izdvajanje i unošenje primjera virdžina iz literature jest mogućnost praćenja životnoga tijeka neke tobelije o kojoj pišu dva ili ponekad i više autora, a prate je u različito doba njezina života. I time karta i njezino iščitavanje dobiva na životnosti i čitkosti, a na taj je način moguće i usporediti kako različiti autori pišu o istoj pojavi, neki čak nakon dvadeset godina, i kako je različito doživljavaju pa i dijametralno suprotno interpretiraju.

Tijekom rada na ovoj temi, a naročito nakon dužeg vremenskog razdoblja kada sam uspjela sakupiti dosta velik broj primjera virdžina, nametnula mi se nužda staviti na kartu ne samo primjere iz *Atlasa*, nego baš i pronađene primjere iz literature. Prvi je razlog bio želja da se nadomjesti kratkoća odgovora u upitnicama *Atlasa*. Drugo, željela sam provjeriti podudara li se rasprostiranje ove pojave u atlasnom gradivu s rasprostranjenošću primjera iz literature kako bi se takvom provjerom postigla što veća vjerodostojnost podataka, vjerodostojnost izvora. Treći motiv koji me na to naveo bila je želja za "oživljavanjem" karte. Naime, za razliku od potvrda iz upitnica *Etnološkog atlasa*, primjeri koje navodim iz literature⁴ odnose se u najvećem broju slučajeva na virdžine s točno određenom životnom pričom, na slučajeve uklopljene u životne okolnosti obitelji, pa i šire zajednice, najčešće i točno datirane. To nije navođenje nekog apstraktnog primjera, unaprijed zamišljenog modela virdžine koji bi trebao zadovoljavati neku iskonstruiranu sliku kao "smjesu dojmova" ispitanika o nekoj pojavi, nego, naprotiv, sasvim određen slučaj uklopljen u sasvim određene životne prilike s određenim atributima i s određenim motivima za čin koji su tu pojedinačnu virdžinu doveli do takvoga novog statusa. Time je moguće doprijeti do niza varijanata, posebnosti i

⁴ Često je riječ samo o nekoliko pronađenih rečenica u nekoj knjizi ili članku, radovima koji nemaju gotovo nikakve veze s temom virdžina pa je i zbog toga bio otežan višegodišnji put u "traganju za tragovima" o našim zavjetovanim djevojkama.

⁵ Svaki primjer virdžine na karti ima svoj broj pomoću kojega je moguće doći do konkretnog slučaja svake pojedine životne priče.

odstupanja od spomenute "smjese dojmova" ili od "idealne slike" traženog običaja, čime se otklanja onaj u etnologiji poznati zamišljeni, idealni red.⁶

Govoreći o određenim, nerijetko i točno datiranim životnim pričama virdžina, željela bih istaknuti kako nam je ova tema pružila vremensku odrednicu s kakvom se u klasičnim etnološkim radovima nismo susretali. Jer, gotovo da i ne postoji tema u klasičnim etnološkim istraživanjima gdje se istražuje i piše o sasvim određenoj ljudskoj jedinki s imenom i prezimenom ili čak i s točnim biografskim, dakle preciznim, vremenski određenim podacima. Čak i onda kad se, što je rjeđe, ne istražuje materijalna kultura, nego se npr. bavi ladaricama, koledarima, bušarima, žeteocima itd., ne govori se ni o jednome od njih zasebno, a ako se i govori o pojedincu, npr. o položajniku, ni tada iz etnografskih izvora i opisa ne dobivamo podatke o tome kada je on rođen i u kakvim je životnim prilikama živio. Ovdje će pak to biti od presudne važnosti budući da su baš specifične, sasvim određene životne prilike (npr. kada ostajnici/tobeliji umru roditelji ili braća pa se taj podatak o godini često posebno navodi) one koje dovode tobeliju do toga novoga socijalnoga statusa.

Treba sad ponajprije promotriti naše karte proširenosti virdžina kako bi se na brojčano daleko većem uzorku primjera (ukupno preko dvije stotine) odredila proširenost pojave koju dobivamo iz dviju vrsta izvora:

- 1) iz upitničke građe "Etnološkog atlasa" – Etnološka karta 1
- 2) iz pronađenih primjera u literaturi – Etnološka karta 2

Potrebno je odmah istaknuti različitosti koje prve udaraju u oči kada se usporede ove dvije karte, karta 1 i 2, a koje su odraz objektivnih organizacijsko-tehničkih okolnosti:

1) Na karti 1 nema primjera s Kosova budući da to područje unutar nekadašnjeg projekta *Etnološkog atlasa Jugoslavije* nije istraženo. Na karti 1, dakle, nemamo svjedočanstva o ovoj pojavi na Kosovu, području kojemu je naša pojava itekako svojstvena i poznata, što pokazuje i snažna zastupljenost na karti 2 izrađenoj na temelju svjedočanstava iz literature. Trideset i jedan konkretan primjer tobelija dobiven iz svjedočanstava čak šestorice autora

⁶ O ovakvim metodičkim zahtjevima progovorila je Z. Rajković Vitez (1973).

doista je dovoljan broj koji svakako može upućivati kako bi i primjeri iz *Atlasa*, da su se tamo bili sakupljali, sigurno bili prisutni, pa i brojni.

2) Na istoj karti 1 nemamo svjedočanstva o Albaniji jer ona, razumljivo, ne ulazi u zemljopisno područje nekadašnjega projekta *Etnološkog atlasa Jugoslavije*. Sjeverna Albanija i inače je prostor koji je, kao i Kosovo, snažno zastupljen na karti 2, karti sačinjenoj na temelju primjera iz literature.

Mnoštvo je razloga zbog kojih se ove dvije karte međusobno upotpunjuju. Ova dva, već na prvi pogled vidljiva i lako uočljiva razloga – "vanjska" razloga – samo su dva tehnička razloga zbog kojih je druga karta, karta s primjerima iz literature, potrebna i nužna. Treba naglasiti da ovakva provjera valjanosti kartografske građe nije uvijek i u svim slučajevima nužna ni potrebna. Neke su teme, posebno one iz materijalne kulture, "kartografičnije" od drugih i podatnije, da to tako nazovem, kartografskom a(na)tomiziranju. Konkretno, za neke teme (unutar kulturno-historijskih interpretacija) tehnika etnološke kartografije upravo je nezamjenjiva, a primjeri iz literature dobrodošli, ali ne i ključni. Jer: 1) teško da će koji etnolog moći naći podatke u preko tisuću ili preko dvije ili tri tisuće lokaliteta o istraživanoj temi i to u jednakomjernom, gustom i pravilnom rasteru pojavljivanja određene pojave na karti i 2) teško da je uopće moguće u literaturi pronaći tolik broj usko usmjerenih, ciljanih pitanja o nekom, pa i najmanjem detalju, kao što je to, da samo navedem kao primjer, pitanje 2/II-9 iz Upitnice I - *Kakav je oblik gredelja gledan sa strane: a) je li posve ravan; b) samo na zadnjem kraju pravilno savijen; c) grbav, s jednim kao koljenom pred crtalom; d) kako drukčije zakrivljen?* U ovom je slučaju pitanje usmjereno k a(na)tomiziranju pluga, samo jedno od pitanja koje istraživaču te i takve teme itekako može biti ne samo korisno nego i nužno, a cjelina kartografskih izvora dragocjena i nezamjenjiva.

No, ima i drugih, čak i važnijih, "unutarnjih" razloga zbog kojih je ova dvostrukost nužna i dobrodošla. Naime, primjeri iz literature, njihova velika većina, za ovu su pojavu mnogo pouzdaniji od primjera iz *Etnološkog atlasa*: 1) zbog opširnosti, podrobnosti opisa; 2) zbog autora, nerijetko baš etnologa, koji razumiju o kakvoj se pojavi radi pa je na terenu ispravno uočavaju i odabiru; 3) većinom su primjeri virdžina i sasvim precizno vremenski određeni (često čak godinom rođenja ili čak i godinom smrti pojedine virdžine, a time i vjerodostojniji pa mogu dobro poslužiti kao provjera pouzdanosti i valjanosti podataka na etnološkoj karti 1). To je posebno uočljivo u mnoštvu

odgovora u upitničkoj građi gdje se na postavljeno pitanje o postojanju virdžina odgovor u upitnicama svodi na suh odgovor "da", "da nekoć", "takva se djevojka naziva muškobanjom, muškarom, usedelicom" itd., osobito kada nema nikakvih popratnih pokazatelja o tome je li kazivač, ali i sam ispitivač, uopće razumio pitanje i samu pojavu ili je kazivač tek zapazio neku djevojku ili ženu neuobičajena ili "neuobičajena" ponašanja i načina odijevanja pa ju je odmah "prepoznao" kao virdžinu iz postavljenoga pitanja u upitnici. Jer, nije dovoljno samo "prišiti" nekoj izdvojenoj jedinki nekoliko "traženih" atributa iz pitanja u upitnici i smatrati da su dovoljno indikativni za određivanje virdžine kad oni, ako ih se ne sagleda u cjelini, mogu biti tek odraz neke životne ili pak medicinske posebnosti pojedinca koji svojim ponašanjem ili likom odskače od svoje sredine i samo podsjeća na traženu pojavu u pitanju upitnice i biva njezina "loša preslika"⁷, njezin falsifikat.

EKSPERIMENT VLASTITIM TERENSKIM ISTRAŽIVANJEM

S takvim slučajem mehaničkog preslikavanja, namjerno stavivši se eksperimentalno u kožu i ulogu ispitivača s upitnicom u ruci, susrela sam se i sama na terenu u južnoj Istri 1996. godine u selu Sv. Kirin kraj Vodnjana upoznavši Milku o kojoj su mi (uz mješavinu simpatije i podsmijeha) pričali mnogi stanovnici ne samo u tom selu, nego i u nekoliko obližnjih sela. Razumljivo, ne znajući što su virdžine, ovi su mi ljudi na postavljena pitanja iz upitnice uvijek odgovarali potvrdno: 1) ima li slučajeva da se djevojka ne udaje nego ostaje u očinskoj kući – *da*; 2) vrši muške poslove (kad sam stigla u selo upravo je kosom kosila travu, inače težak muški posao); 3) puši li – *da* (i na fotografiji je vidljiva cigareta u ustima za vrijeme košnje); 4) nosi li muško odijelo – imala je hlače i košulju (no danas, kako je to i u bilješci naglašeno, muško odijelo uopće nije razlikovno obilježje muškarca prema ženi pa ovo pitanje, kao i pušenje, gubi na važnosti) itd. Na ta, dakle, postavljena pitanja iz upitnice, odgovarali su potvrdno jer su u svojoj svijesti i pred očima imali ovu muškobanjastu ženu muških kretnji i ponašanja i,

⁷ Jer u tim odgovorima postoji tendencija (budući da se u upitnici ne može raspredati o životnim okolnostima koje su dovele do takva promijenjena statusa kad za to nema mjesta na listiću) mehaničkog preslikavanja traženih atributa na takve "neprave" primjere tobelija.

kako sam kasnije čula, nekih hormonalnih i fizičkih anomalija. Ona, prema tome, i uz niz potvrdnih odgovora, pa i potvrdnih prizora (košnja, pušenje, muškarački izgled i odjeća), nikako nije tobeltija.⁸

Mislim da je opravdano pretpostaviti i zaključiti da su, kao što smo vidjeli na ovome mojem "probnom" uzorku, sigurno i naši ispitivači i kazivači, povjerenici *Etnološkog atlasa*, postavljajući ova ista pitanja iz upitnica, nailazili na ovakve paušalne potvrdne odgovore, često i na terenu gdje ove pojave uopće nema, a nikad je nije ni bilo. U tom svjetlu treba protumačiti one potvrdne odgovore izvan dinarskih krajeva, a koji nisu odraz migracija i unosa iz nuklearnog dinarskog područja.

Dodatnu poteškoću prilikom određivanja i dijagnosticiranja vjerodostojnih odgovora o postojanju tobeltija u atlasnoj građi unijela je i preopćenita formulacija pitanja u upitnici, a pogotovo dio pitanja koji sugerira naziv za takvu djevojku – konkretno naziv *muškobana* naveden u upitnici. Istina je da se ponekad i "prave" tobeltije nazivaju tim imenom (i nizom inačica: *muškoban(j)a*, *muškobara*, *muškarača*, *muškara*, *maškudanka*, *maškudan*, *mužana* itd.), no na taj smo način dobili mnoštvo odgovora po čitavom prostoru bivše Jugoslavije (osim po Sloveniji, jadranskom dijelu Hrvatske, zapadnoj Bosni), odgovore bez dodatnih objašnjenja za koje nema dodatnih indicija kojima bismo mogli utvrditi da se radi o virdžini. Naime, mnogim će kazivačima prva asocijacija na neku ženu u selu muškoga ponašanja i načina odijevanja biti naziv *muškobana*, *muškara* pa će na temelju jedne takve asocijacije dati (krivi) potvrđan odgovor o postojanju ovoga fenomena. Time je iz takve građe teško izdvojiti valjane, prave primjere.

Analizom predaja, priča, pjesama i konkretnih slučajeva na svome terenskom pohodu 1996. godine po južnoj Istri uspjela sam to pokazati i u nazivu *samčon* koji opet nije drugo nego samo metatezom (*sam*-čon/*mas*-čon) stvoren naziv iz korijenske osnove istroromanskog *masch-ion*, *mašč-on* od *masch-io* = muško, dakle opet inačica toga istog naziva iz upitnice – *muškobana*, naziv kojim se ne može potvrditi vjerodostojnost potvrde iz upitnica *Atlasa o samčonu* u Istri.

⁸ O "amazonkama" iz Istre vidi Vince-Pallua, 1997.

KOMENTAR UZ ETNOLOŠKE KARTE 1 I 2

Etnološka karta 1

Ako i letimično bacimo pogled na našu kartu 1, vidjet ćemo veću gustoću potvrda uzdužno u smjeru protezanja dinarskoga područja – od predjela zapadno od gornjeg toka rijeke Neretve u Bosni i Hercegovini, oko Prozora (dva svjedočanstva kod Hrvata i jedan kod Muslimana), zatim na području između Trebinja i Nevesinja. Najveću gustoću potvrdnih odgovora na pitanje o virdžinama nalazimo u Crnoj Gori⁹, posebno između Šavnika i Kolašina (u *Brdima*) te nekoliko slučajeva zapadno od donjeg toka rijeke Morače (jedan slučaj i istočno od nje), između Cetinja i Podgorice. U Staroj Crnoj Gori manje je takvih primjera. Na krajnjem jugoistoku Crne Gore naći ćemo dva primjera tobelija gdje se u oba slučaja, kod Albanaca u okolici Ulcinja, takve djevojke nazivaju *virdžinišama*. To su ujedno u atlasnoj građi jedina dva primjera gdje se bilježi ovaj naziv za virdžine.¹⁰

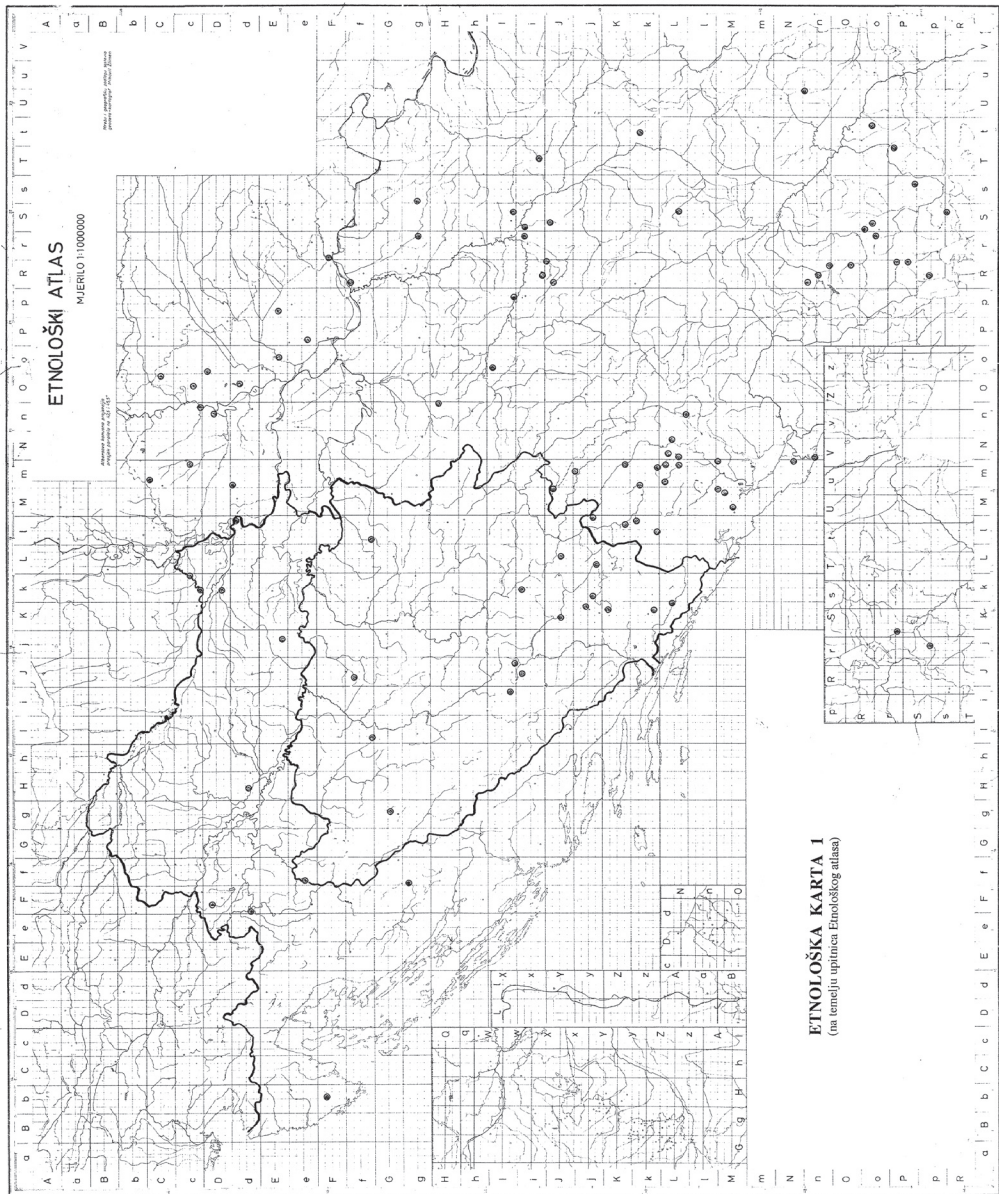
Ovaj se dinarski slijed pojavljivanja virdžina naglo prekida neispunjenim prostorom sjevernoga dijela Albanije, prostorom obuhvaćenim kartom, ali koji nije, kako sam već naglasila, uvršten u projekt *Etnološkog atlasa Jugoslavije*. Sjeverna Albanija, međutim, područje je u kojemu je najzastupljenija ova pojava (vidi kartu 2!), pa i ovaj prazan, nepopunjen dio na karti 1 treba shvatiti i predočiti kao nastavak toga gustoga dinarskog lanca pojavljivanja.

U zapadnoj i nešto u južnoj Makedoniji nastavlja se dalje dosta gusto područje znakova s dodatkom dvaju primjera u Egejskoj Makedoniji (na sjeveru Grčke) tik uz albansku granicu.

Osim ovoga označenoga dinarskog područja pojavljivanja, koje možemo pratiti iz smjera sjeverozapada prema jugoistoku, možemo uočiti i neke druge primjere koji nisu obuhvaćeni ovim označenim koordinatama. To se na prvome mjestu odnosi ne samo na pojedinačne i raštrkane primjere/znakove, nego i na kompaktnije skupine znakova u Vojvodini i području Srbije uz zapadnu i južnu Moravu.

⁹ Ponovno želim naglasiti da u upitničkoj građi nije ispitivano područje Kosova i Metohije, a, razumljivo, niti Albanije koja nije obuhvaćena *Etnološkim atlasom Jugoslavije*.

¹⁰ U primjerima iz literature ima više takvih naziva.



Etnološka karta 1 – na temelju upitničke građe Etnološkog atlasa

Treba dodatno naglasiti da, nasuprot karti 1, na karti 2 nemamo svjedočanstva iz tih dvaju gušće zastupljenih područja u Srbiji, ali isto tako ni iz područja zapadne Makedonije koje je ovdje na karti 1 zastupljeno s preko deset znakova.

Etnološka karta 2

Na temelju **primjera iz literature** načinila sam etnološku kartu 2 koju treba uzeti u obzir kao nezamjenjivu provjeru i nadopunu etnološkoj karti 1. Na kartu 2 unesene su, kako je već navedeno, 104 potvrde iz 54 bibliografske jedinice od 45 autora na sedam jezika. Primjeri na toj karti za koje postoji točno naveden lokalitet uneseni su u obliku kruga, a ona svjedočanstva kod kojih ne nalazimo tako precizno navedenu geografsku smjernicu, nego samo podatak o pripadnosti tom i tom plemenu, planinskom lancu ili nekom drugom geografskom pojmu, označeni su trokutom.

Prva, bitna, vitalna nadopuna karte 1 kartom 2, koja se već na prvi pogled uočava, jesu pronađeni slučajevi virdžina na području Albanije i Kosova koje, iz već spomenutih tehničkih razloga, ne nalazimo na karti 1. Samo na Kosovu karta 2 donosi pozamašan broj od 31 primjera, a također i u Albaniji čak 27 svjedočanstava, što znači da smo dobili 58 (!) primjera virdžina na području koje nije zastupljeno na karti 1.

Zanimljivo je, obratno, uočiti na kojim područjima na karti 2 uopće nisu zabilježeni slučajevi virdžina, a koji se ipak pojavljuju na karti 1. To je, u prvom redu, ako krenemo od zapada prema istoku, Hrvatska – u kojoj nema nijednog svjedočanstva u literaturi¹¹, sjeverozapadni dio Bosne i Hercegovine, Vojvodina, središnji dio Srbije oko južne i zapadne Morave te područje Makedonije i Egejske Makedonije.

U ovom članku, zbog specifičnosti teme najavljene već u naslovu, nije moguće opširnije se osvrnuti na, u doktoratu predloženo, pokušaj «pronalaženja» virdžina izvan ovoga područja - na Apeninskom poluotoku. Naime, tijekom studijskih boravaka u Italiji pokušala sam utvrditi (potvrditi ili isključiti) nije li moguće pretpostaviti i pronaći svjedočanstva o ovoj pojavi kod nekadašnjeg

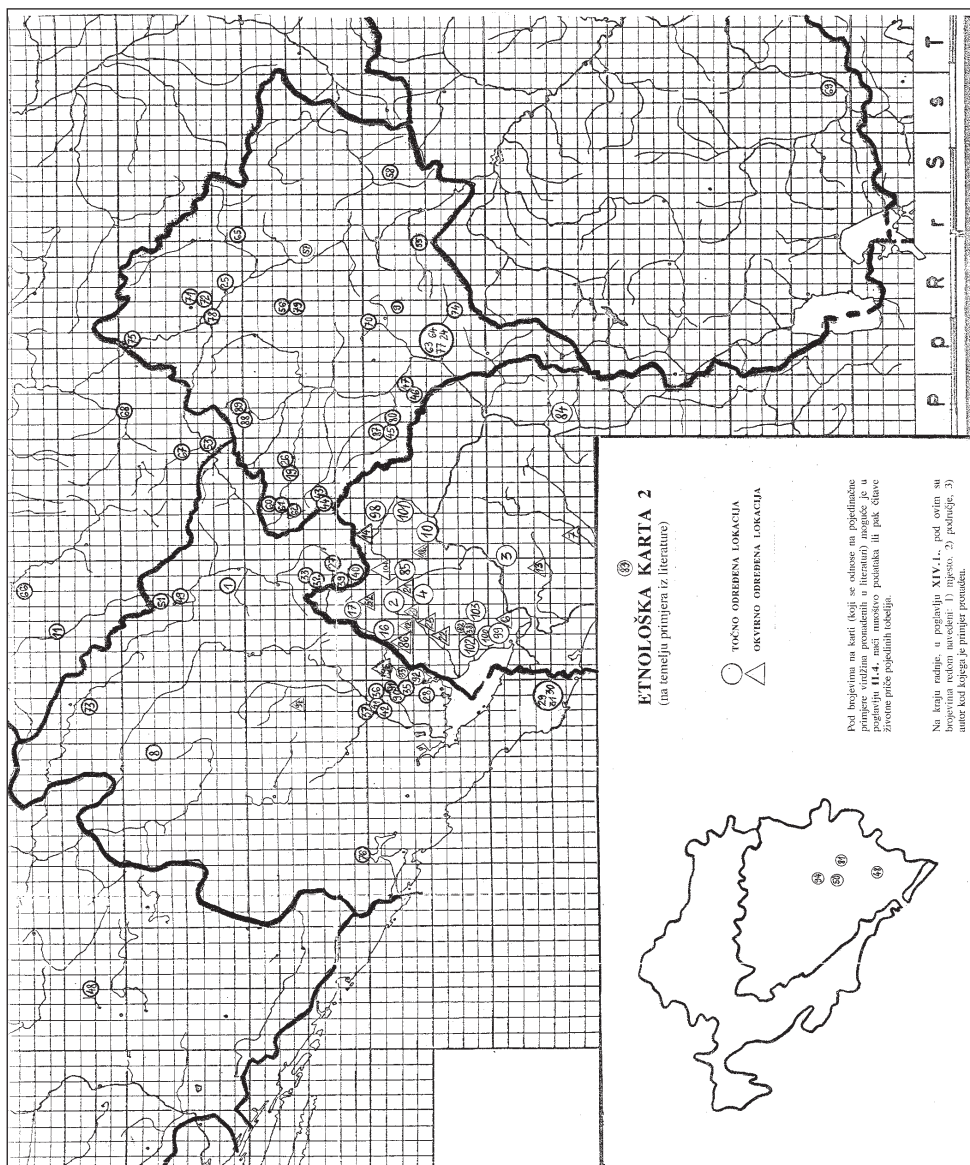
¹¹ Sloveniju ovdje, premda je bila uključena u *Etnološki atlas Jugoslavije*, ne treba ni spominjati jer na njezinu području ne nailazimo ni na jedno, makar i nesigurno svjedočanstvo.

ilirskog stanovništva nekad prisutnog i na prostorima Italije. Poznato je, naime, da su neka južnoitalska ilirska plemena doselila potkraj II. ili početkom I. tisućljeća s Balkanskog poluotoka, ali da su se kasnije znatno grecizirala. Isto tako, moglo se pretpostaviti da je ova pojava pristigla u Italiju velikim albanskim prekomorskim selidbenim valom u južne dijelove Italije te da ju je moguće pronaći i među Albancima na tlu Italije. O tome ovdje, kako je već istaknuto, nije moguće pobliže progovoriti.

Vratimo se našoj karti 2. Na njoj, dakle, nemamo, primjere tabelija u Hrvatskoj i u Makedoniji (osim jednog primjera na krajnjem jugu). Na toj karti u Srbiji, osim područja Kosova gdje ima najviše potvrda (31 svjedočanstvo), naći ćemo samo pet primjera, i to tri opet u blizini Kosova, na graničnome području s Kosovom – u Sandžaku: Špiljanije (broj 53), Tutin (broj 67) i Novi Pazar (broj 68) – te dva primjera pedesetak kilometara zapadnije – u Novoj Varoši (broj 66) i Prijepolju (broj 11). Svih ovih navedenih pet primjera odnosi se na muslimansko stanovništvo.

Odmah je uočljivo da su granice etnološke karte 2 ograničene na mnogo manji prostor od karte 1. Zbog toga je tehnički bilo moguće taj dio karte izrezati iz prostora čitave karte bivše Jugoslavije, karte koja je bila u upotrebi *Etnološkog atlasa Jugoslavije* koji je bio jedan od potprojekata većeg projekta *Europskog atlasa*. Budući da izvan toga osnovnog područja rasprostiranja ne nalazimo svjedočanstva o ovoj pojavi u literaturi, bilo je moguće izrezati, izdvojiti samo taj dio karte pa ga uvećati, kako bi se zorno mogli unijeti učestali pojedinačni slučajevi potvrda na tom području. No, zbog toga je na karti 2 (lijevo dolje u kutu) trebalo posebno dodati četiri potvrde virdžina na zasebnu minijaturnu kartu Bosne i Hercegovine, potvrde koje prostorno-tehnički izlaze iz izabranoga okvira na karti 2.

Gledano u cjelini, premda sadrži 104 svjedočanstva, deset više od karte 1, dakle približno jednak broj svjedočanstava, etnološka karta 2 nudi daleko zgusnutiji, omeđeniji prostor pojavljivanja virdžina nego što je to slučaj na karti 1, karti iz upitničkog materijala. Taj zgusnutiji prostor nazvali smo već osnovnim, nuklearnim prostorom proširenosti virdžina, a odnosi se na granično područje Crne Gore, Albanije i Kosova.



Etnološka karta 2 – na temelju pronađenih primjera u literaturi

"ETNOLOŠKA KARTOGRAFIJA" VERE STEIN ERLICH

Poznata sociologinja Vera Stein Erlich (1971:31–32) ukazuje na dvije faze razvoja patrijarhalnih odnosa na području bivše Jugoslavije:

I) U vremenu ukazuje na dvije faze razvoja patrijarhalnih odnosa na području bivše Jugoslavije kojom se bavi:

1) stariju "intaktnu" (muslimanska Bosna i muslimanska i kršćanska Makedonija) – Autorica posebno ističe, a važno je to imati na umu, da je pod "*Makedonijom*", koju zato i stavlja pod navodnike, *nazvala čitavo područje južno od srpsko-turske granice od prije 1912. Sela Sandžaka, Kosova i Metohije uključena su u Makedoniju zato što je broj istraženih sela bio premalen da bi se statuiralo više grupa. Takav postupak je opravdan i time što porodica u tim krajevima ima mnogo zajedničkih obilježja* (Stein Erlich 1971:31).

2) noviju fazu "turbulentnih transformacija" (kršćanska Bosna, Srbija, južni i središnji dijelovi Hrvatske). Pritom je vrlo zanimljivo kako V. Stein Erlich uočava da *vremenski redoslijed kao da je bio projiciran u prostoru, na plohu suvremenosti. Historijska područja bila su tako donekle simboli vremenskih epoha, a kod uspoređivanja područja uspoređivale su se ujedno razvojne faze* (Stein-Erlich 1971:31).

Ne podsjeća li nas ovo autoričino razmišljanje o mogućnosti iščitavanja vremena iz prostornoga protega, o projekciji povijesti na horizontalnoj prostornoj plohi suvremenosti (ili, kako ona kaže, *projiciranja vremenskog redoslijeda na plohu suvremenosti*) na srž etnološke kartografske tehnike u kulturno-povijesnom smjeru etnološkoga istraživanja? V. Stein Erlich, naime, poput kakvog istraživača koji se služi etnološkom kartografijom, uočava da projekcija u prostoru (do koje je došla na temelju velikog uzorka od tristo sela) tako reći pokazuje vremenski slijed, ljestvicu po kojoj bi bilo moguće spustiti se u prošlost (dakle, od prostorne projekcije, horizontale, doći do vremenskoga slijeda, do prošlosti, vertikalne): *Svrstamo li područja u red po tom kriteriju* (kriteriju emancipacije od turske vlasti kojim je pokušala odrediti *ansjetet* pojedinih područja) *dobivamo ljestvicu po kojoj se tako reći možemo spustiti u prošlost* (1971:31), jer ... *Vremenski redoslijed kao da je bio projiciran u prostoru, na plohu suvremenosti. Historijska područja bila su tako donekle simboli vremenskih epoha, a kod uspoređivanja područja uspoređivale su se ujedno razvojne faze* (Stein Erlich 1971:30).

Bila je to samo asocijacija, usporedba postupka Vere Stein Erlich s tehnikom etnološke kartografije kojom se ovdje bavimo, postupkom koji se, svakako, u bitnim elementima s njom ne podudara u potpunosti, ali ju je ipak moguće s njom povezati. Ovdje, naime, V. Stein Erlich prvo kreće od gotovih, egzaktnih povijesnih podataka (od datuma emancipacije od turske vlasti), gotovih vremenskih koordinata, dok kartografija, obratno, na temelju prostorne proširenosti određenih kulturnih elemenata nastoji doći do vremenskih smjernica, do globalnih vremenskih okvira. Željela sam ovdje samo naglasiti da je ova znanstvenica uspjela uočiti kako prostor, ploha suvremenosti, sinkronijska ravnina, može ocrtavati i biti projekcija vremenskoga tijeka, dijakronije, upravo ono što je suće, srž etnokartografske tehnike i čime u metodičkom smislu ona raspolaže u službi kulturno-povijesno orijentirane etnologije, odnosno etnologije koja istražuje etnogenezu/kulturogenezu.

II. U prostoru, pak, autorica pronalazi tri varijante patrijarhalnog sustava: 1) orijentalnu, 2) plemensku i 3) varijantu pod zapadnjačkim utjecajima, "austrijsku varijantu" (1971:366).

Promotrivši proširenost virdžina na našim etnološkim kartama, odnosno došavši do osnovnog rasprostiranja ove pojave, jezgre, najgušćeg područja rasprostiranja (osobito albansko-crnogorskoga graničnog područja), utvrdivši pojavu virdžine kao endemski fenomen, pojavu unutar ograničenog prostora i lokalnih uvjeta patrijarhalnog života ovoga dijela dinarskoga prostora, utvrdila sam da se to rasprostiranje podudara s posebno okarakteriziranim, plemenskim tipom patrijarhata.

Plemenski tip patrijarhata Vera Stein Erlich smještava u *krš Dinarskih planina ...u Crnoj Gori, i u susjednoj Albaniji, a ostatke i u Hercegovini i u Dalmatinskoj zagori* (1971:372). Ovaj plemenski tip patrijarhata, koji Stein Erlich nalazi na upravo spomenutom području dinarskoga krša, upravo je područje našeg već obilježenog i istaknutog nuklearnog, osnovnog područja rasprostiranja virdžina.

PREMA ZAKLJUČKU

Ova se pojava, samo da ukratko kažemo, bez sumnje neodvojivo treba vezati uz pleme kao pojam izvan kojega ona nema svojega opravdanja i postojanja.

To potvrđuju i daljnji, ovdje samo neki odabrani utvrđeni primjeri koji ukazuju da je upravo plemenski tip patrijarhata odredio i pogodio nastanku

pojave virdžine¹². Organsku povezanost virdžine s plemenom pokazuju i naše etnološke karte na kojima se vidi koliko je ova pojava manje raširena u Staroj Crnoj Gori, a više baš u Brdima gdje je plemensko obilježje prisutnije. Veću žilavost čuvanja plemenskog života u Brdima, planinskome dijelu Crne Gore (o čemu svjedoči i sam naziv Brda), treba jednim dijelom pripisati upravo njihovu nepristupačnu, izoliranu položaju i nemogućnosti većeg utjecaja državnoga aparata. I opet, nije također slučajno da je i u sjevernoj Albaniji, planinskom dijelu ove zemlje, velik broj virdžina, a da ih u južnome dijelu ne nalazimo. Spomenut ću usput da se i austrijski povjesničar Karl Kaser pozabavio tumačenjem pojave virdžine, znalački uklopivši njezine pojedine oznake u mrežu patrijarhalnih odnosa (Kaser 1994). No, njegovo izvođenje sukusa ove pojave unificirajućim i sveobuhvatnim pojmom balkanskog patrijarhata (s patrilinearonošću kao njegovom okosnicom) suviše je širokopotezno, nediferencirano, drugim riječima – pojednostavljeno, površno i plošno bez regionalnih i intraregionalnih razlika. No, o svemu tome nemoguće je ovdje više progovoriti.

Treba uočiti da se crnogorska, brdska¹³, sjevernoalbanska i hercegovačka plemena spominju redovito zajedno. Zbog toga se i može objedinjeno govoriti o pojavi virdžina na čitavom području ovoga dinarskog prostora jer je poznato da je tamo plemenska organizacija prelazila državne granice te da su se crnogorska i albanska plemena često ujedinjavala ili da je albansko običajno pravo utjecalo i djelovalo na crnogorsko i obratno.

Važno je istaknuti i osvijestiti da kod pojave virdžine, za razliku od zabranjenih slučajeva u Europi kojima su se bavili, na primjer, autori Dekker i van de Pol (1989), nailazimo na jedini primjer ne samo prihvaćenog, nego i institucionaliziranog preoblačenja (*cross-dressinga*) u Europi te da baratamo sasvim posebnom, endemskom pojavom, što zorno oslikavaju obje naše karte, ali posebno karta 2. Ovo posljednje obilježje ženskog preoblačenja – da je ono ne samo društveno prihvaćeno nego i institucionalizirano, običajnim pravom kodificirano (a sam čin se osobito cijeni!) – osnovna je *differentia specifica* prema ostalim slučajevima u Europi.

¹² Isto je i s krvnom osvetom gdje je to također toliko očito da ta institucija nastaje upravo u okviru gentilnoga uređenja, a s njime i nestaje.

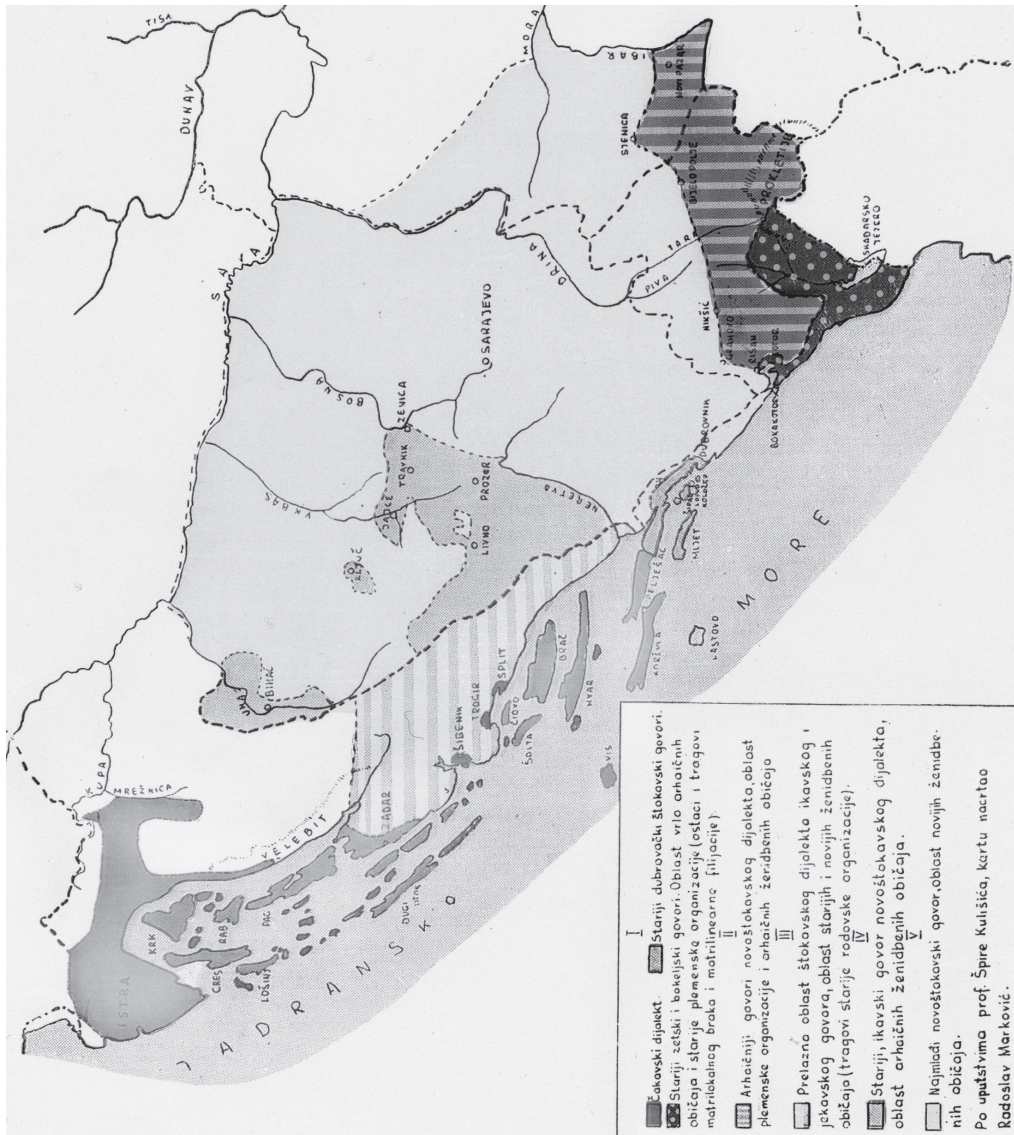
¹³ Pridjev "brdski" označava netom spomenuto područje Brda u Crnoj Gori.

U svom sam doktoratu na temelju više argumenata, među više njezinih funkcija, virdžini namijenila jednu od najvažnijih funkcija u nekom društvu – čuvanje njegova integriteta, opiranje kolektivnom nestajanju. I zbog tog razloga oni autori koji su tu pojavu nastojali objašnjavati pojmom *survivala*, tradicijom ispražnjenom od smisla, takve poglede pri tumačenju njezina podrijetla treba odbaciti. Obratno, treba protumačiti instituciju virdžine kao nadasve korisnu i sveprimjenjujuću društvenu pojavu koja uskače u pomoć kad je to potrebno i nužno za opstanak zajednice, u trenutku narušene društvene ravnoteže, pogotovo u vrijeme turskog nadiranja, turske opasnosti. No, nije mjesto u ovom članku ni o tome podrobnije govoriti. U ovome članku, kako sam i najavila, ostajemo samo uz probleme koji dotiču temu etnološke kartografije.

Budući da je virdžina pojava utemeljena upravo na plemenskom tipu patrijarhata izvan kojega ona nema svoga opravdanja, nužno ju je povezati s pojavom novih plemena potrebnih u doba turskog osvajačkog prodora, na početku turske vladavine, kad nema snažne državne natplemenske vlasti nakon slabljenja i propadanja samostalnih srednjovjekovnih država. Naime, *potkraj srednjega veka i u početku turske vladavine izvršit će se krupne društvene promene i stvoriće se nova plemena, i to u oblasti od Trebinja do Skadarskog jezera, a između Jadranskog mora i doline Lima* (Filipović 1965:512). U trenutku takvoga izrazitog narušavanja društvene ravnoteže virdžinina funkcija postaje dobrodošla i nužna.

Usporedivši našu etnološku kartu 2 (kartu s primjerima iz literature) uočila sam da se i ove, netom spomenute koordinate "od Trebinja do Skadarskog jezera i od Jadranskog mora do doline Lima", upravo poklapaju s nukleusom, osnovnim područjem raširenosti naše pojave. To je ono, već više puta spominjano, granično područje između Crne Gore i sjeverne Albanije koje brojnošću, gustoćom primjera, čini osnovno područje rasprostiranja ove pojave. Ovaj krševit dinarski planinski prostor, naročito za vrijeme turske vlasti, imao je periferan položaj prema središtima državne uprave, izoliran od važnijih trgovačkih i strateških putova.

¹⁴ U ovom mi je članku, kako sam to više puta naglasila, progovoriti samo o temama vezanima uz etnološku kartografiju, a ne o drugim pitanjima i problemima koji nisu uže vezani uz kartografske teme.



Karta Špire Kulišića (Kulišić 1958:76)

Na spomenutom zacrtanom prostoru, potvrđenom i našom etnološkom kartom 2, formiraju se, dakle, nova plemena, a radi se o području koje je i ranije bilo snažno obilježeno takvim društvenim uređenjem.

Moguće je to potvrditi i kartom koju u svome članku iz 1958. godine donosi Š. Kulišić (1958:76). Na toj karti treba uočiti područje uz Skadarsko jezero označeno tamnosivo – *područje vrlo arhaičnih* (s točkama) ili *arhaičnih* (s okomitim prugama) *običaja i starije plemenske organizacije* (kako se vidi na priloženoj legendi).

Ne ulazeći ovdje u Kulišićevu argumentaciju o raširenosti govora i dijalekata prikazanih na čitavoj toj karti, uočila sam da se spomenuti tamnosivo s točkama i tamnosivo s prugama označeni prostori podudaraju (!) s osnovnim prostorom rasprostranjenosti virdžina do kojega sam i sama došla prvo traženjem, a zatim unošenjem primjera pojedinačnih slučajeva virdžina na etnološku kartu 2. Posebno se to poklapanje odnosi na područje označeno tamnosivom bojom, na ono već više puta u različitim kontekstima spominjano granično područje Crne Gore i Albanije, na ovoj karti s produljenim krakom prema Risanu, gradiću u Bokeljskom zaljevu u kojemu i na našoj etnološkoj karti 2 nailazimo na svjedočanstvo o virdžini. Risan, vrijedno je ovdje istaknuti, u rimsko vrijeme zvan Rhizinium, smatra se jednim od najstarijih naselja u Dalmaciji, a po svoj je prilici bio sjedištem ilirske kraljice Teute. Vjerujem da bi nekolicina autora koja je zastupala ilirsko podrijetlo virdžine, pogotovo oni koji su tu pojavu povezivali s pretpostavljenim slobodnijim i privilegiranijim položajem ilirske žene, a kojima je ova ilirska kraljica bila dodatna potvrda, našli poslasticu u ovome podatku, svjedočanstvu o virdžini zvanom Jerko. Na isti bi se način mogla tražiti spona s ilirskim podrijetlom ove pojave i pronađenog svjedočanstva o virdžini u Medunu, ojkonomu također iz ilirskog supstrata.

Albanija, osobito sjeverna Albanija, koja graniči s Crnom Gorom, prostor je koji zbog razumljivih već istaknutih razloga nije uključen u ovu Kulišićevu kartu, ali čija državna granica prema Crnoj Gori, kako smo to tijekom ovoga rada više puta mogli primijetiti, svakako **ne** predstavlja prekid i granicu prema, tamnosivom bojom označenoj, *plemenskoj organizaciji*. Za potrebe naših istraživanja, prema tome, ovo područje trebali bismo proširiti i preko albanske granice.

Isto područje (Crnu Goru i susjednu Albaniju, s ostacima u Hercegovini i Dalmatinskoj zagori) izdvaja i V. Stein Erlich te ga stavlja pod plemenski tip patrijarhata. Ova autorica dalje ističe da *Albanci i Crnogorci imaju zajedničku ilirsku, rimsku i bizantsku prošlost, plemensku organizaciju...* (Stein Erlich 1971:448). Plemensku organizaciju V. Stein Erlich vidi kao *napola petrificiranu pojavu koja je preuzeta iz antičkih vremena. Ilirska država dominirala je zapadnim dijelom Balkana s centrom u današnjoj Albaniji kad su Rimljani tek počeli graditi imperij. ... Ratoborni duh Ilira ostao je živ kroz čitavu historiju, premda se ilirska prošlost ne pamti u narodu. Kad su Turci napali crnogorski teritorij, borbena je tradicija oživjela* (Stein Erlich 1971:445).

Premda se nisam priklonila onim autorima koji postanak virdžine izravno pripisuju Ilirima¹⁴ (uz tumačenje da je ta pojava stigla do naših vremena u obliku prežitka/survivala), ipak je poznato da je ilirska plemenska organizacija utjecala na plemensku organizaciju kakvu ovdje nalazimo, a time onda posredno mogla utjecati i na pojavu virdžine. Jer, matičnim područjem Ilira smatra se okvirno područje sjeverne Albanije, Crne Gore, Hercegovine, Dalmacije i istočne Bosne. A i tamnosivom bojom obilježeno područje na Kulišićevoj karti ocrta područje s karakterističnom, čvrsto ukorijenjenom, arhaičnom plemenskom organizacijom. Mi se, dakle, ponovno krećemo unutar koordinata našega, u već različitim prilikama i različitim sredstvima izdvojenoga, nuklearnoga prostora.

Stoga, pojavu virdžine, osim što smatram da je treba neodvojivo povezivati uz plemensku organizaciju, mislim da isto tako usko treba vezati uz dinarski prostor. Kako smo vidjeli, najsnažnije je zastupljena u graničnom području između sjeverne Albanije i Crne Gore, a iz tih dinarskih krajeva širila se vlaškim i arbanaškim pomicanjima potaknutima turskima utjecajem.

Osim toga, tema virdžine nije nepodobna za etnokartografsko distribucijsko prikazivanje samo zbog izrazitog obilježja endemičnosti te pojave. Ona je za takvo prikazivanje dvostruko nepogodna i zbog činjenice što pripada području društvene kulture koju je, kako sam opširno raspravljala u već spomenutom članku tijekom bavljenja drugom društvenom temom, teže ili nemoguće prikazivati na distribucijskoj osnovi. Naime, držim da je elemente društvene organizacije nemoguće istrgnuti iz konteksta, iz cjeline, a kontekst, obratno, nemoguće je partikularizirati i staviti (poslagati) u dijelovima na

kartu¹⁵. Potkrijepit ću to i odlomkom iz knjige *Social structure* Georgea Petera Murdocka, autora koji je uzimao u obzir i etnografske atlase, gdje on ustvrđuje: *...One of the most extraordinary conclusions of the present study is that traits of social organization show practically no tendency to yield distributions of this type* (1967:192). Slično, čak i sa snažnijim akcentom, naići ćemo na mišljenje strukturalista da se elementi društvene organizacije ne mogu prikazivati na distribucijskoj osnovi: *... Elements of social organization could not be treated on a distirbutional basis* (Hultkrantz 1967:104).

Upitnička građa i etnološke karte načinjene na temelju podataka o virdžinama nisu nam, dakle, na svoj karakterističan način (onaj kojim se uz pomoć tehnike etnološke kartografije uspjeva ponekad doći do agrafičnih vremenskih dubina s relativnom, a ne apsolutnom kronologijom) pružile mogućnost iščitavanja i zaključivanja na temelju prostornog razmještaja kulturnog elementa. No, vremenska preciznost (u smislu apsolutne, a ne relativne kronologije) kod etnokartografskog istraživanja u povijesno usmjerenj etnologiji smatram kako ne samo da nije moguća, nego nije ni presudna ni bitna. O tome sam već raspravljala u spomenutom članku (Vince-Pallua 1994) gdje izričito plediram za dvostruko lučenje, s jedne strane, predmeta i svrhe etnološkog istraživanja, a, s druge, pojma vremena i shvaćanja "relativne" ili "apsolutne" kronologije i povijesnog određenja.

Već je u naslovu ovoga priloga istaknuto endemsko obilježje pojave virdžine unutar ograničenog prostora i lokalnih uvjeta plemenskoga patrijarhalnog života ovoga dijela dinarskoga prostora. Zbog toga karta virdžine nije zamišljena kao "prava", klasična etnografska karta. Ona to, smatram, i ne može biti. Jer, ovu temu nije moguće iščitati s karte u okviru povijesti dugog trajanja (long term history) budući da je ova pojava svojim rasprostiranjem sasvim omeđena, ona je specifikum, endemska pojava koja

¹⁵ Kao što je to itekako moguće, na primjer, s već spomenutim a(na)tomiziranjem pluga, vidi str. 22. No, baš zbog toga, šteta je ipak što se nisu postavila i vrlo važna pitanja o zavjetu, celibatu, posljedicama njegova nepridržavanja, o tome što se događa s imanjem nakon virdžinine smrti, kako se tumači potreba za produljenjem obitelji i kulta itd. Šteta je što se ne postavlja i indikativno pitanje o odnosu zajednice prema takvim djevojkama (o čemu se, na sreću, dosta govori u primjerima iz literature) te još mnoga druga zanimljiva i ključna životna pitanja. No, sigurno je i skučenost prostora u upitnici donijela neka takva ograničenja. I te tehničke razloge treba imati na umu i uzeti ih u obzir.

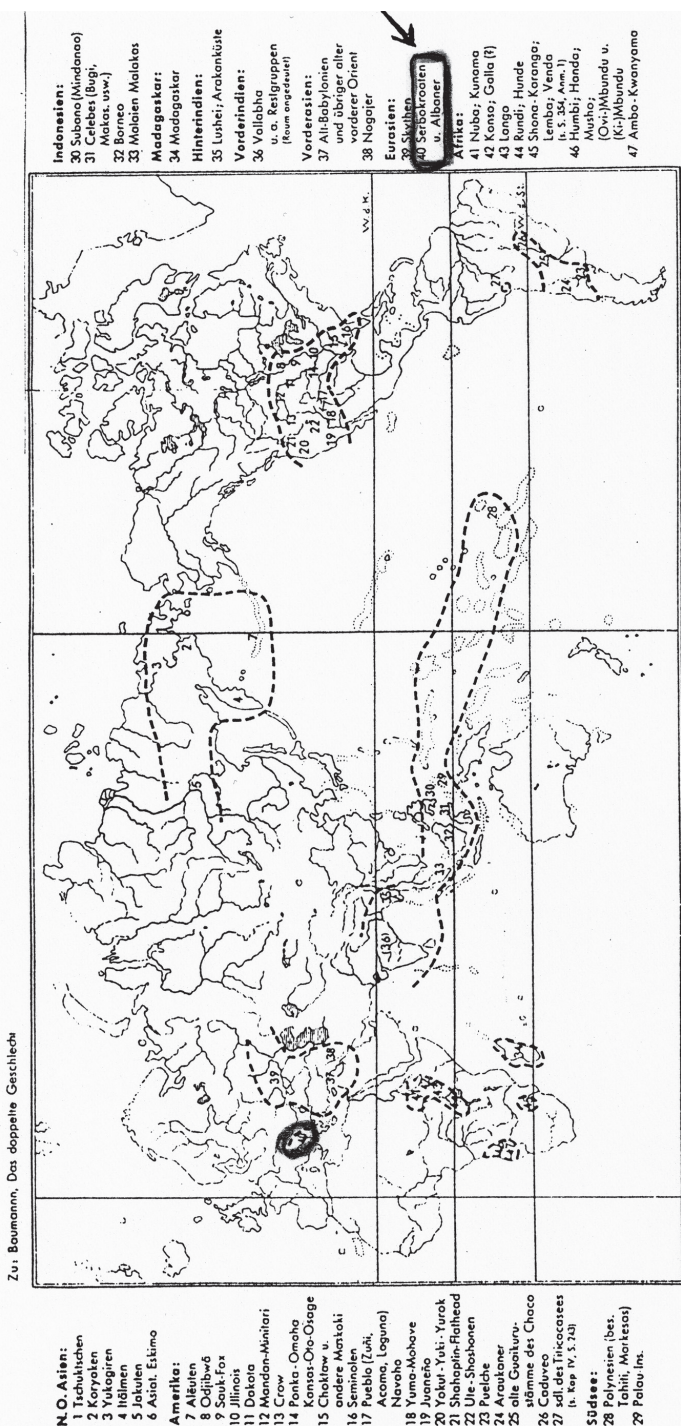
strši na jednome ograničenom, za kartografske razmjere relativno malom području koje ne nudi mogućnost usporedbe sa širim geografskim, pa onda i kartografskim prostorima. Tu se u klasičnom smislu na karti "ništa ne događa", ovdje je nemoguće uspoređivati "gibanja" na širim horizontalnim prostorima kako bismo došli do dinamike na karti, mogućnosti iščitavanja relativne kronologije, do "povijesti dugoga trajanja" (long term history) razmatrane pojave.

Međutim, kod nekih tema iz Etnološkog atlasa takva prisutna dinamika na karti može istraživača dovesti do saznanja o agrafičnim vremenskim dubinama, odnosno omogućiti da se iz sinkronije, rasprostiranja u prostoru – iz horizontale, dopre do dijakronije, "rasprostiranja" u vremenu – do vertikale (uz relativni – u odnosu na..., a ne apsolutni pojam vremena s točnom datiranošću). A to i jest cilj i svrha etnokartografske tehnike u povijesno usmjerenim etnološkim istraživanjima. No, kako je to najavljeno na početku članka, endemičnost, ta nepovoljna okolnost za osnovna obilježja etnološke kartografije, dovela je do mogućnosti povlačenja paralela, kako se pokazalo, s pojavama koje su prisutne baš na tom istom (nuklearnom) području, a koje su bitno odredile srž pojave virdžine i koje su, konačno, i dovele do te društvene pojave. No, u ovom kratkom članku nije moguće o tome pobliže progovoriti.

Završit ću ova svoja razmatranja najzornijim, čak i vizualno "čitljivim" primjerom endemičnosti ove pojave u čitavoj Europi – kartom koju sam pronašla kod Hermanna Baumanna u knjizi *Das doppelte Geschlecht – Ethnologische Studien zur Bisexualität in Ritus und Mythos* (1955).

Baumann je svoje opsežno djelo posvetio istraživanju fenomena biseksualnosti u ritualu i u mitu (kultne promjene spola, biseksualne duše i biseksualna božanstva itd.) u koje je uvrstio i pojavu virdžine. Zbog toga na karti svijeta možemo na području Europe naći sasvim malu oazu pod brojem 40, jedinu izdvojenu cjelinu unutar europskoga prostora, a odnosi se na Serbokroaten und Albaner – kako je tu oazu na karti označio Baumann.

Zanimljivo je uvidjeti razlog zbog kojega je Baumann na svojoj karti izdvojio samo taj mali prostor u čitavoj Europi. Vidljivo je to u značenjem nabitaj rečenici: Schliesslich sei darauf hingewiesen, dass auch in Europa der rituelle Geschlechtswandel trotz des herrschenden Christentums bis in die neuste Zeit, wenn auch – verständlich genug – nicht mehr mit kultischer



Der rituelle (permanente) Geschlechtswechsel

Karta svijeta "Der rituelle (permanente) Geschlechtswechsel" koju je Hermann Baumann priložio svojoj knjizi *Das doppelte Geschlecht – Ethnologische Studien zur Bisexualität und Mythos* (1955: 352/353)

Absicht vorkam (Baumann 1955:38)¹⁶. Tu se Baumann ograđuje utvrdivši da kod naših virdžina promjena spola nema više kulturnu funkciju, ali ih je zbog njihove nekadašnje kulturne funkcije ipak uvrstio u tu skupinu. Tumačeći je tako, Baumann je u onom istom krugu tumačenja postanka ove pojave pojmom *survivala/prežitka*¹⁷, kao i M. Gušić (koju, kako u knjizi možemo vidjeti, i spominje¹⁸), koje se temelji na nekadašnjoj kulturnoj, ali davno izgubljenoj ili "ispražnjenoj" funkciji te pojave. Baumann, dakle, izdvaja pojavu virdžine kao oazu u velikome europskom prostoru isključivo na temelju takva tumačenja. A za to, smatram, nema valjana razloga.

Kad bismo ponovno nacrtali kartu Europe i kružićem izdvojili ono isto područje na karti Europe koje nalazimo i kod Baumanna, bilo bi to potpuno opravdano. Ali, tada ne bismo naveli razlog zbog kojega je taj kružić nacrtao Baumann. Kao osnovno opravdanje za izdvajanje ove pojave kao oaze u europskome moru praznoga prostora bila bi činjenica da je u čitavoj Europi jedino na ovome izdvojenom zapadnobalkanskom dinarskom prostoru poznat institucionalizirani oblik u muško preodjevenih žena s društveno priznatim (čak i cijenjenim!) muškim socijalnim statusom i identitetom. To izdvajanje ne bi se tada odnosilo na nekadašnju pretpostavljenu ritualnu funkciju virdžine, nego na njezinu ključnu, nezamjenjivu funkciju u okviru određenih prostornih koordinata i lokalnih uvjeta patrijarhalnog života ovoga dijela dinarskog prostora.

¹⁶ Neka se konačno ukaže na to da i u Europi nalazimo ritualnu promjenu spola do najnovijeg vremena usprkos vladajućem kršćanstvu iako – što je dosta razumljivo – ne više s kulturnom namjerom.

¹⁷ Najčešći model tumačenja posebnosti ove pojave i njezine endemičnosti jest pojam *survivala*, prežitka iz bivših razvojnih razdoblja. Kao posebna i egzotična, ona se u takvim konstrukcijama tumači kao tradicija ispražnjena od (prvotnoga) smisla, prežitak koji je u tom "čudnome" obliku preživio i stigao do nas iz nekih drukčijih društvenih odnosa (s drukčijom ulogom žene u njima) u kojima je imao svoje opravdanje.

¹⁸ I M. Gušić tumači tobeliju kao *survival ženskog kulta* (1958:61). Kad Baumann i Gušić govore o kulturnoj funkciji, oni govore o ženskoj kulturnoj funkciji koju je nekada, prije no što ju je izgubila, imala virdžina. Gušić tu pojavu uklapa u motiv žena svećenica sa ženskom kulturnom funkcijom. Oni tu ne ciljaju, kako bi se to u prvi mah moglo pomisliti i povezati, na kult predaka koji nastavlja djevojka postajući momak-djevojkom u pomanjkanju muških članova.

M. Černelić (1997:11), po mom sudu, sasvim opravdano ističe potrebu obnavljanja *Europskoga etnološkog atlasa* kako bi se *Hrvatski etnološki atlas* uklopio u njega. Kada taj pothvat i ne bi bio utopijski, a rado bih da nemam pravo, treba na kraju istaknuti da, paradoksalno, on proučavanju teme virdžine ne bi donio nikakvu kvalitativnu prednost zbog, ovdje više puta istaknutog, endemskog obilježja ove nadasve zanimljive i u svjetskim okvirima jedinstvene pojave. Drugim riječima, kada bi se ponovno pokrenuo *Europski etnološki atlas, u kontekstu teme virdžine "endemsko prema etnokartografskom", odnos postavljen u naslovu članka ostao bi isti, nepromijenjen.*

LITERATURA I IZVORI¹⁹

- BAUMANN, Hermann. 1955. *Das doppelte Geschlecht – Ethnologische Studien zur Bisexualität in Ritus und Mythos*; Dietrich Reimer, Berlin.
- BERTOŠA, Miroslav. 1986. *Mletačka Istra u XVI. i XVII. stoljeću*, sv. II. Društvene strukture, populacija, gospodarstvo. Pula.
- COZZI, Ernesto. 1912. *La donna albanese con speciale riguardo al diritto consuetudinario delle montagne di Scutari*. *Anthropos* VII.
- ČERNELIĆ, Milana. 1997. Uvod u raspravu o etnološkoj kartografiji. Poticaj za istraživanje na primjeru teme o godišnjim vatrama. *Studia ethnologica Croatica*, vol. 9: 5–15, Zagreb.
- DEKER, Rudolf M./VAN DE POL, Lotte C. 1989. *The Tradition of Female Transvestism in Early Modern Europe*. New York.
- DEMICK, Barbara. 1997. *Tradition of the Albanian Virgin Lives On, Illyria*, May 31–June, 4–5.
- DICKEMANN, Mildred. 1997. *A Cross-Gendered Female Role*. In: Stephen O. Murray ed., *Islamic Homosexualities: Culture, History and Literature*, New York: New York University Press, chapter 12: 197–203.

¹⁹ Zbog prevelikog broja bibliografskih jedinica u svom doktoratu, u ovom će se bibliografskom nizu, uz nekoliko iznimaka, naći samo djela izravno citirana u ovom članku, a koja su izravno ili posredno povezana s etnološkom kartografijom.

- DURHAM, Mary Edith. 1909. *High Albania*, London: Virago Press.
- DURHAM, Mary Edith. 1928. *Some tribal Origins, Laws and Customs of the Balkans*. London.
- ĐAKOVIĆ, Branko. 1999. Etnografska baza podataka i etnološka kartografija. *Etnološka istraživanja* 6: 329–344, Zagreb.
- FILIPOVIĆ, Milenko. 1965. *Enciklopedija Jugoslavije*, JLZ, Zagreb, sv. 6: 512.
- GUŠIĆ, Marijana. 1930. Etnografski prikaz Pive i Drobnjaka. *Narodna starina* 22, knjiga IX, sv. 2, Zagreb.
- GUŠIĆ, Marijana. 1958. Ostajnica-tombelija-virdžina kao društvena pojava, Treći kongres folklorista Jugoslavije (održanog 1–9. IX 1956. u Crnoj Gori), Cetinje.
- GUŠIĆ, Marijana. 1974. Pravni položaj ostajnice-virdineše u stočarskom društvu regije Dinarida. Odredbe pozitivnog zakonodavstva i običajnog prava o sezonskim kretanjima stočara u jugoistočnoj Evropi kroz vekove, Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog 6. i 7. novembra 1975. u Beogradu, Posebna izdanja Balkanološkog instituta, knjiga 4., Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd 1974.
- HULTKRANTZ, A. 1967. Historical Approaches in American Ethnology, *Ethnologia Europaea* I: 2.
- KASER, Karl. 1994. Die Mannfrau in den patriarchalen Gesellschaften des Balkans und der Mythos vom Matriarchat, *L'Homme*, Z.F.G. 5 Jg/h.1, Wien.
- KULIŠIĆ, Špiro. 1958. Matrilokalni brak i materinska filijacija u narodnim običajima Bosne, Hercegovine i Dalmacije. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, Etnologija, nova serija, svezak XIII, Sarajevo.
- MURDOCK, George Peter. 1967. *Social Structure*. Collier-Macmillan Canada, Ltd., Toronto.
- MURDOCK, George Peter. 1967. Ethnographic Atlas, A Summary, *Ethnology* VI, 2, April.
- RAJKOVIĆ, Zorica. 1973. Narodni običaji okolice Donje Stubice. *Narodna umjetnost* 10, Zagreb.

- STEIN ERLICH, Vera. 1971. *Jugoslavenska porodica u transformaciji (Studija u tri stotine sela)*. Zagreb.
- UPITNICA III. 1966. Centar za pripremu atlasa, Komisija za etnološki atlas, Etnološko društvo Jugoslavije, Filozofski fakultet, Etnološki zavod, Zagreb, 1966., tema 113/6 i 7: 136.
- VINCE-PALLUA, Jelka. 1994. Razmišljanja i dileme na marginama etnoloških karata – kriza etnologije? *Studia ethnologica Croatica*, vol. 6: 9–17, Zagreb.
- VINCE-PALLUA, Jelka. 1996. Introducing a Second Wife. A Matrimonial Aid in Cases of a Childless Marriage, *International Journal of Anthropology*, vol. 11–N. 1: 35–40.
- VINCE-PALLUA, Jelka. 1997. "Amazonke" iz Istre – na tragu istarskih, u muško preobučenih žena. *Studia ethnologica Croatica*, vol. 9/10: 131–150, Zagreb.
- VINCE-PALLUA, Jelka. 2001. Virdžina, zavjetovana djevojka. *Kruh i ruže*, broj 15, broj 15: 44–53, Zagreb.
- VLAHOVIĆ, Petar. 1986. Plemena u crnogorskim brdima. *Etnološki pregled*, broj 22, Beograd.
- YOUNG, Antonia. 1996. Rukopis nekoliko poglavlja knjige *Women who become Men – Albanian Sworn Virgins*. Berg, Oxford–New York.

ENDEMIC OPPOSED TO ETHNOCARTHOGRAPHIC: NEW
REFLECTIONS ON THE MARGINS OF ETHNOLOGICAL MAPS
(THE CASE OF *VIRGINS*, GIRLS OFFERED BY A VOW)

Summary

Starting from the phenomenon of virgins (*virđžine/toelije*), the girls offered by a vow, the author of this article is reflecting on 'the margins of ethnological maps' on the achievements of ethnological cartography in the case when we are encountering a disadvantageous situation – the endemic nature of the phenomenon, its limited geographical distribution; in ethno-cartographic sense, a narrow, small area. By contrasting the endemic nature with ethno-cartography (the possibility of comparative analysis and drawing conclusions of the basis of a geographical distribution of a given phenomena), the author has, while working on this interesting, specific and unique phenomenon, come to some new conclusions and findings. This article discusses the phenomenon of *virgins* exclusively in the context of questions based on ethnological cartography and also analyses theoretical-methodological aspects of ethno-cartographic technique, an auxiliary method used in historical ethnology. In the works of sociologist Vera Stein Erlich, the author finds elements which could be linked to ethnological cartography, but only in the section when Vera Stein claims that a space, a plane of contemporariness, a synchronic frame, can outline and be the projection of a time flow, of diachronic frame, which is exactly the basis of ethno-cartographic technique. The phenomenon of *virgins* is analyzed as an endemic phenomenon which is not only accepted, but also institutionalized and codified through common law, which is its basic *differentia specifica*, as compared with other examples of cross-dressing in European region. In her quest for *virgins* the author is using two sources: a) the questionnaires of the Ethnological Atlas, b) accounts from literature where she found 104 examples in 54 bibliographical units written by 45 authors in 7 languages! Even though the author used this valuable and, as the article showed, necessary supplements to the questionnaires, she also pointed to a number of problems which she encountered during the research of this endemic social phenomenon as well as to internal and external reasons which made this addition not only a benefit, but also a necessity. Insufficient precision of the questions from the questionnaires of Ethnological Atlas was experimentally confirmed through verification done with these questionnaires

during the field research in the Southern Istria. The set framework of this phenomenon in the limited area of the local conditions of patriarchal way of life of this part of the Dinaric region at its core – Albanian-Montenegro border – enabled us (together with the analysis of the key elements of the phenomenon of virgins which were not the immediate topic of this article), to discover multiple inter-relationships between this phenomenon and a specific type of patriarchic way of life – tribal type of patriarchy. This could be observed not only on the macro level of the entire map, but also on the micro level on the example of Montenegro where the *virgins* were rare in the Old Montenegro and quite common in the Mountains, the region where the tribal lore was more prominent. On the Baumann's map of the world this phenomenon was singled out as unique, but was interpreted as the survival of the ancient cult function of *virgins* which, according to the author, wrongly links this phenomenon to the evolutionist assumptions on the idea of survivals, in this case of the female cult function which virgins supposedly used to have in ancient times, but which was later lost.

Key words: *virgins*, endemic, ethnological cartography, patriarchy